

"Ədəbiyyat qəzeti"nin ədəbiyyatşünaslığımızın, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı problemləri barədə silsilə müzakirələri ədəbi və ictimai fikrin fəallaşdırılması, diqqətin konkret məsələlərə yönəldilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Təbii məsələdir ki, bu cür müzakirələrdə hansısa məsələ dərhal öz həllini tapmır. Lakin məsələnin qaldırılması, gündəliyə gətirilməsi perspektiv baxımından indi bizə çox lazımdır.

Qəzetin ədəbiyyatşünaslığımızın bu günkü ilə bağlı təşkil etdiyi müzakirə də istisna deyil. Müzakirənin materiallarını oxuyarkən Mixail Baxtının 1970-ci ilə "Növiy mir" jurnalının o vaxtı rus ədəbiyyatşünaslığını necə qiymətləndirməsi barədə cavabı ilə də tanış oldum. Yazını tərcümə edib "Ədəbiyyat qəzeti"nə təqdim etməyi özümə borc bildim. Bu mətn bizim qibtə ilə yanaşdığımız 1960-70-ci illər rus ədəbiyyatşünaslığına fərqli bir baxışdır, həmin fərqli baxış maraqlı və yeni bir elmi konsepsiya ilə müşayiət olunur.

Məti OSMANOĞLU

Mixail
BAXTIN

"Növiy mir" redaksiyası mənə bugünkü ədəbiyyatşünaslığın vəziyyətini necə qiymətləndirməyimi barədə sualla müraciət edib.

Əlbəttə, bu cür suala qəti və todrüddüzdü cavab vermək çətindir. Öz gününün, öz çağının qiymətləndirilməsində insanın həmişə səhv etməyə meyilli (bu və ya digər tərəf) olur. Bunu da nəzərə almaq lazımdır. Hər halda, cavab verməyə çalışacağam.

Bizim ədəbiyyatşünaslığımız böyük imkanlara malikdir: çoxlu ciddi və istedadlı, o cümlədən gənc ədəbiyyatşünaslarımız var, həm keçmişdə (Poteynaya, Veselovski), həm də səvət dövründə (Tınyanov, Tomashevski, Eysenbaun, Qukovski və başqaları) əldə etdiyimizi yüksək elmi əsaslarımız var, əlbəttə, ədəbiyyatşünaslığın inkişaf etdirilməsi üçün zəruri könər şərtlərimiz (tədqiqat üsulları, kafedralar, maliyyə, nəşriyyat imkanları və s.) də var. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, son illər (əslində, demək olar ki, tam son onillik) ədəbiyyatşünaslığımız, mənə elə gəlir ki, ümumilikdə bu imkanları gerçəkləşdirmir və bizim irəli sürməyə haqqımız çatan tələblərə cavab vermir. Ümumi problemlərin cəsarətlə qaldırılması yoxdur, yeni sahələrin və ya ucuzbaucuz ədəbiyyat dünyasında ayrı-ayrı mühüm hadisələrinin kəşfi yoxdur, elmi istiqamətlərin haqqı

və suğlam mübarizəsi yoxdur, hansısa tədqiqatçı qorxusu, fərziyyələr irəli sürmək qorxusu hökm sürür. Ədəbiyyatşünaslıq əsasında, hələ cavan elmdir, təbii elmlər kimi onun hələ işlənilməz hazırlanması və təcrübədə sınaqdan çıxması metodları yoxdur; buna görə də cəriyəyənlərin mübarizəsinin yoxluğu və cəsarəti elmi təlimlər irəli sürmək qorxusu ləhbü olaraq çeynonmşiyin və ştampları hökmranlığına gətirib çıxarır; toəs-süflər olsun ki, bu sardan kəm-kəsirimi yoxdur.

Mənim nəzərimə, bizim günlərin ədəbiyyatşünaslığının ümumi xarakteri bundan ibarətdir. Lakin heç bir ümumi səciyyə təm adətli olmur. Bizim günlərdə də, əlbəttə, pis olmayan və faydalı kitablar çıxır (xüsusilə də ədəbiyyat tarixinə aid), maraqlı və dərin məqalələr yaranır, əlbəttə, böyük hadisələr də var ki, mənim verdiyim ümumi xarakteristikə onlara aid deyil. Mən N.Konradın "Qorb və Şərq" kitabını, D.Lixaçovun "Qadim rus ədəbiyyatının poetikasını" kitabını və "İsrau sistemləri barədə əsərlər", dörd buraxılış (Y.M.Lotmanın rəhbərlik etdiyi gənc tədqiqatçılar cəriyəni) nəzərdə tuturam. Bunlar son illərin ən yüksək soviyyədə səvindirici hadisələrdir. Səhbətimizin gedişində, yaqin ki, bu əsərlərə də toxunacağam.

Ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran vəzifələrə bağlı mənim fikrimə gəldikdə, mən burada yalnız keçmiş dövrlərin tarixi ilə bağlı olan

"Növiy mir" redaksiyasının sualına cavab

iki məsələ üzərində, özü də on ümumi şəkildə dayanacağam. Müasir ədəbiyyatın və ədəbi tənqidin öyrənilməsi məsələsinə heç toxunmayacağam, baxmayaraq ki, mühüm, on vacib məsələlər də elə oradadır. Haqqında bəhs etmək istədiyim iki məsələni isə ona görə seçmişəm ki, mənim fikrimə, onlar yetişib, onların möhkəmlər şəkildə işlənilməsinə başlanıb və bunu davam etdirmək lazımdır.

Hər şeydən əvvəl ədəbiyyatşünaslıq mədəniyyətin tarixi ilə daha sıx əlaqə qurmalıdır. Ədəbiyyat mədəniyyətinin ayrılma hissəsidir, onu hər hansı dövrün bütöv mədəni kontekstindən ayırmaq olmaz. Onu tez-tez etdikləri kimi, necə deyirlər, mədəniyyətin baş üstündən birbaşa sosial-iqtisadi amillərlə əlaqələndirdikləri kimi mədəniyyətin digər sahələrindən ayrımaq yolverilməzdir. Həmin amillər ümumilikdə mədəniyyəti və yalnız mədəniyyətin vəsiyyəti və mədəniyyətlə birlikdə ədəbiyyata təsir göstərir. Bizdə kifayət qədər uzun zaman ərzində ədəbiyyatın spesifikasiyi ilə bağlı məsələlər xüsusilə diqqət ayrılıb. Öz zamanında bu bəlkə də lazımlı və faydalı olub. Demək lazımdır ki, dərxi itəsəcişliq bizim elimizin ən yaxşı əməllərinə yəddir. Poteynaya və xüsusilə də Veselovskinin araşdırmalarının geniş əhatəli mədəniyyətlərin yadımızda salaq. İxtisəcişliq həvəsində mədəniyyətin müxtəlif sahələri arasında qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı asılılıqları göz ardına vurduqlar, çox vaxt unudular ki, bu sahələr arasında ki sərhdədlər mütləq deyil, sərhdədlər müxtəlif dövrlərdə müxtəlif şəkildə çəkilib, nəzərə alınmayabilir ki, mədəniyyətin daha gərgin və məhsuldar həyatı bu sahələrin arasında qapanıb qaldıqları yerdə və zamanda deyil, məhz elə mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrində sərhdəllərində baş verir.

"Bizim" tarixi-ədəbi əsərlərimizdə, adətən, öyrənilən ədəbi hadisələrin daxil olduqları dövrün xarakteristikəsi verilir, lakin həmin xarakteristikələrə əksər hallarda mədəniyyətin sahələrinin diferensiallaşdırılması və onların ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqələri olmayan ümumi tarixdə verildiklərdən heç nə ilə fərqlənmir. Bəli, bu cür təhlillərin metodologiyası hələ işlənilməyib. Mədəniyyətin dərxi təhlilindən təcrübə edilmiş proseduraların dövrün ədəbi proseduralarından şey isə ədəbi cəriyəyənlərin bəhs mübarizəsinə, yeni dövür üçün (xüsusilə də XIX əsr), əslində, dövrün böyük, haqqı ədəbiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərən ədəbi qəzet-jurnal həyatiyyəti aid edilir. Mədəniyyətin yazıçıların yaradıcılığını haqqıqotən müəyyənləşdirən güclü dərin axınları (xüsusilə də aşağıdakı, xalqa aid olan) açılmayıb, bozandı tədqiqat-

çılara namolun qalır. Bu cür yanaşmada böyük əsərlərin dövrünə bağlı vurmaq mümkün deyil, ədəbiyyətin özü isə nəso xirdə və qeyri-ciddi bir iş kimi görünməyə başlayır.

Haqqında bəhs etdiyim və problemlər (mədəni bütövlük kimi dövrün sərhdəlləri problemi, mədəniyyətlərin tipologiyası problemi və s.) bağlı vəzifə slavyan ölkələrində ədəbiyyata barokko məsələsinin müzakirəsi zamanı və xüsusilə də Şərq ölkələrində İntibah və humanizim barədə hazırda davam edən diskussiyalarda çox kəskin qoyulub; burada ədəbiyyətin dövrün mədəniyyəti ilə ayrılma əlaqədə daha dərindən öyrənilməsi zərurəti xüsusilə aydın aşkara çıxdı.

Konradın, Lixaçovun, Lotmanın və onun məktəbinin son illərin məhtaşom ədəbiyyatşünaslıq əsərləri adlandırılmış əsərləri metodologiya müxtəlifliyinə baxmayaraq, ədəbiyyat mədəniyyətdən ayrıdır, ədəbi hadisələrin dövrün bütövlükdə mədəniyyətinin diferensiallaşdırılması vəhdində dark etməyə çalışılır. Burada vürğulənmə lazımdır ki, ədəbiyyat son dövürə mürəkkəb və çoxəhatəli hadisədir, ədəbiyyatşünaslıq isə ondakı hansısa bir "taxşışna viləskar" barədə danışa bilmək üçün hələ olduqca cavanlardır. Müxtəlif yənaşmaların olmasına əsas var və hətta bu, tam zərurətdir, təkii onlar ciddi olsun və ədəbiyyatın araşdırılması hədisində nəso yeni bir şey aşkar etsin, həmin hədisinin daha dərindən dark ediləməsinə kömək göstərsinlər.

Əgər ədəbiyyatın dövrün bütün mədəniyyətdən ayrı dövrənmək mümkün deyilsə, ədəbi hadisənin

onun yəndirli tək bir dövürə, onun, necə deyirlər, müasirliyinə qapadılması daha da məvledicidir. Biz, adətən, yazıçıyı və onun əsərini məhz öz zamanosından və yaqin keçmişindən (adətən, öz başa düşdüyümüz kimi dövrün həddüları daxilində) izah etməyə çalışırıq. Araşdırığımız hədisədən zaman baxımından uzağa gətməyə qorxuruq. Buna baxmayaraq əsər öz kökləri ilə on uzaq keçmişlə gedib çıxır. Böyük ədəbiyyat əsərləri əsərlər həzrlərən, onların yaradılması dövründə isə sadəcə, uzun və mürəkkəb yetişmə prosesinin dəymisi meyvələri doğurlar. Əsəri yalnız onun dövrünün şərhlərinə, ona ən yaqin zamanın şərhlərinə osason dark və izah etməyə çalışmaqqla biz heç vaxt

əsinin mənə dəriniyyətinə nüfuz edə bilmərik. Dövrə qapanıb qalmaq əsərin növbəti əsərlərdəki gələcək həyatını da başa düşməyə imkan vermir, bu həyat hansısa bir paradok kimi təsəvvür edilir. Əsərlər öz zamanının hədlərini dağıdırlar, əsərlər, başqa sözlə, böyük zamanda ömür sürürlər, özü də çox vaxt (böyük əsərlər isə həmişə) öz zamanosı ilə müqayisədə daha intensiv və dolu həyatla ömür sürürlər. Bir qədər sadə və kobud şəkildə deyilsə: əgər hər hansı bir əsər, onun rolu, məsələn, təhkimçilik hüququ ilə əlaqələndirilsə (orta məktəbdə belə edirlər), onda təhkimçilik hüququ ilə qalıqları aradan qaldıqandan sonra bu cür əsər də öz mənasını bütövlən itirməlidir. Əsər isə çox vaxt öz əhəmiyyətini getdikcə artırır, daha doğrusu, böyük zamana daxil olur. Lakin əsər özünə keçmiş əsərləri hopdurmayıbsa, gələcək əsərlərdə yaşaya bilməz. Əgər əsər başda-başda bu gün (başqa sözlə, öz zamanosında) doğulubsa, keçmişdə davam etdiməyibsa və onunla möhkəm bağlı deyilsə, gələcəkdə də yaşaya bilməz. Yalnız indiki məxsus olan və varsa, hamısı indiki ilə bərabər də ölürlər.

Böyük əsərlərin yarandıqları dövrlərdən uzaq olan gələcəkdəki ömürlər, artıq dediyim kimi, paradok kimi görünür. Özlərini ölmədən sonrakı həyat prosessində onlar yeni monarlar, yeni fikirləri zənginləşdirir, bu əsərlər sanki özlərinin yarandıqları dövrlə müqayisədə yenicən doğulurlar. Deyo bilirik ki, nə Şekspirin özü, nə də onun müasirləri bizim indiki təndiqimizi "dahi Şekspir" tanımlırlar. Bizim Şekspirimiz Yelizavet dövrünə sıxışdır-

Hər şeydən əvvəl ədəbiyyatşünaslıq mədəniyyətin tarixi ilə daha sıx əlaqə qurmalıdır. Ədəbiyyat mədəniyyətinin ayrılma hissəsidir, onu hər hansı dövrün bütöv mədəni kontekstindən ayırmaq olmaz.

maq heç cür mümkün deyil. Keçmişin böyük əsərlərində hər bir dövrün daim nəşə yeni bir şey tapdığı barədə hələ vaxtilə Belinski demişdi. Bəs biz Şekspirin əsərlərinə olmayanları ona əlavə etməyimiz, onu müasirləşdirir və təhrif etməyimiz? Müasirləşdirmə və təhrif, əlbəttə, olub və olacaq. Lakin Şekspir bunların sayəsində böyüməyib. O, doğrudan da öz əsərlərində olanların hesabına, lakin nə özünün, nə də müasirlərinin şüurlu şəkildə öz dövrlərinin mədəniyyəti kontekstində dərk edər və qiymətləndirər bilmədiklərinin hesabına böyüyüb.

Məna ilə bağlı hadisələr gizli şəkildə, potensial mövcud ola bilər və sonrakı dövrlərin mədəni kontekstində yalnız kəşf ediləcək üçün əlverişli şərtlərdə kəşf edilə bilər. Şekspirin öz əsərlərində əmanət qoyduğu məna xəzinələri əsrlərlə, hətta min illərlə yaranıb və toplanıb: onlar dildə gizlə-nib, özü də yalnız ədəbi dildə deyil, xalq dilinin Şekspirə qədər ədəbiyyata daxil olmamış laylarında, nitq ünsiyyətinin cürbəcür janrlarında və formalarında, min illərlə yaranmış qüdrətli xalq mədəniyyətinin formalarında (daha çox karnaval), teatr-tamaşa janrlarında (misteriya, fars və s.), öz kökləri ilə tarixdən əvvəlki qədimliyə gedib çıxan süjetlərdə və nəhayət, təfəkkür formalarında gizlə-nib. Hər bir sənətkar kimi Şekspir də öz əsərlərini ölü elementlərdən, kəpiklərdən deyil, məna ilə yüklü, məna ilə dolu formalardan inşa edib. Bununla belə, kəpiklər də müəyyən fəza formalarına malikdir, usta əlində nəşə ifadə edirlər.

Janrlar xüsusi məna daşıyırlar. Əsrlər boyunca ömür sürən janrlarda (ədəbi və nitq) dünyanın müəyyən tərəflərinin görünmə və dərk olunma formaları toplanır. Kustar yazıçı üçün janr xarici qəlib kimi xidmət edir, böyük sənətkar isə onda gizlədilmiş məna imkanlarını oyadır. Şekspir öz zəmanəsində kəşf edilməsi və təamlığı ilə dərk olunması mümkün olmayan potensial mənalardan nəhəng xəzinələrindən faydalana-raq onları öz əsərlərinə daxil edib. Müəllifin özü, onun müasirləri, hər şeydən əvvəl, bugünkü günə yaxın olanları görür, dərk edir və qiymətləndirirlər. Müəllif öz dövrünün, öz zamanəsinin əsiridir. Sonrakı zamanlar onu bu əsirlikdən xilas eləyir, ədəbiyyatşünaslıq isə bu qurtuluşa kömək etməyə qadirdir.

Dediklərimizdən heç də belə çıxmasın ki, dövrün müasir yazıçısı nə olur-olsun inkar etmək olar, onun yaradıcılığını keçmişə atmaq və ya gələcəyin işığına tutmaq olar. Müasirlik özünün nəhəng və bir çox cəhətdən həlledici əhəmiyyətini tam saxlayır. Elmi təhlil yalnız ona əsaslanma bilər və özünün gələcək inkişafında daim onunla tutuşdurulmalıdır. Artıq dediyimiz kimi, ədəbi əsər ilk öncə yarandığı dövrün mədəniyyətinin diferensiallaşdırılmış bütövlüyündədir, lakin onu bu dövrə qapamaq olmaz: onun bütövlüyü yalnız böyük zamanda açılır.

Lakin dövrün mədəniyyəti də, bu dövr bizdən nə qədər geridə qalsa belə, hazır, tam başa çatdırılmış və gedər-gəlməzə yola salınmış ölü bir şey kimi özünə qapanmamalıdır. Şpenqlerin qapalı və tamamlanmış mədəniyyətlərlə bağlı ideyaları indiyədək tarixçilərə və ədəbiyyatşünaslara böyük təsir göstərməkdədir. Lakin bu ideyaların əhəmiyyətli dərəcədə dəqiqləşdirmələrə ehtiyacı var. Şpenqler dövrün mədəniyyətini qapalı dövr kimi təsəvvür edirdi. Lakin müəyyən mədəniyyətin bütövlüyü - açıq bütövlükdür.

Hər bir bu cür bütövlük (məsələn, antik) öz özünəməxsusluğu ilə bəşər mədəniyyətinin vahid (lakin düzxətli olmayan) təşəkkülü prosesinə daxildir. Keçmişin hər bir mədəniyyətində böyük məna imkanları gizlidir, onlar həmin mədəniyyətin bütün tarixi ömrü boyunca açılmamış, dərk edilməmiş və istifadəsiz qalırlar. Antikliyin özü bizim indi tanıdığımız antiklikdən xəbərsiz olub. Məktəb zarafatı var: qədim yunanlar özləri barədə ən vacib olan şeyi bilməyiblər, bilməyiblər ki, onlar qədim yunanlardır və heç vaxt da özlərini belə adlandırmayıb-

lar. Əslində isə yunanları qədim yunanlara çevirən zaman məsafəsi böyük dəyişdirici əhəmiyyət daşıyıb: o, qədimdə yunanların özləri yaratsalar da, doğrudan da xəbərsiz olduqları yeni-yeni məna dəyərlərinin açılışları ilə doludur. Demək lazımdır ki, Şpenqlerin özü antik mədəniyyətin möhtəşəm təhlili zamanı onda yeni məna ənginlikləri kəşf edə bilməmişdir; düzdür, ona böyük yuvarlaqlıq və tamamlanmışlıq vermək üçün nələri uydurub, bununla belə, möhtəşəm işdə - antikliyin zamanın əsarətindən xilas edilməsində iştirak edib.

Vurğulamayıq ki, burada keçmiş dövrlərdə mədəniyyətlərdə yığılmış yeni məna dərinlikləri barədə danışırıq: onlarla bağlı faktiki, maddi biliklərimizin genişləndirilməsi, ardi-arası kəsilmədən çıxarılan arxeoloji qazıntılar, yeni mətnlərin kəşfi, onların şərhinin təkmilləşdirilməsi, bərpa edilməsi və s. barədə deyil. Burada mənanın yeni maddi daşıyıcıları, belə deyək, mənanın cismi əldə edilir. Lakin mədəniyyət sahəsində cisimlə məna arasında mütləq sərhəd qoymaq olmaz: mədəniyyət ölü elementlərdən təşkil olunmur, lap elə adi kərpic də, artıq yuxarıda dediyimiz kimi, usta əlində öz forması ilə nəşə ifadə edir. Ona görə də mənanın yeni maddi daşıyıcılarının kəşfi bizim məna konsepsiyalarımıza dəqiqləşdirmələr gətirir və hətta onların əsaslı şəkildə yenidən qurulmasını tələb edə bilər.

Yad mədəniyyəti daha yaxşı başa düşmək üçün necə olur-olsun ona daşınmaq, öz mədəniyyətinə unudaraq dünyaya bu yad mədəniyyətin gözü ilə baxmaq barədə çox güclü, lakin birtərəfli və ona görə də yanlış təsəvvür var. Bu cür təsəvvür, dediyim kimi, birtərəflidir. Əlbəttə, yad mədəniyyətdə məlum yaşama, dünyaya onun gözləri ilə baxmağın mümkünlüyü onun dərk olunması prosesində zəruri məqamdır; lakin dərk etmə təkcə bu məqamla bitib-tükənərsə, bu, sadə təkrarlama ola bilər və özü ilə heç bir yenilik və zənginlik daşıya bilməz. Yaradıcı dərk etmə özündən, özünün zəmindəki yerindən, öz mədəniyyətindən imtina etmir və heç nəyi də unutmur. İdrak üçün böyük iş - dərk edən sığmazlıqdır - zamanda, məkanda, mədəniyyətdə - yaradıcı şəkildə dərk etmək istəyinə münasibətdə. Axı insan hətta özünün zahirini özü bütünlüklə görə və dərk edə bilməz, heç bir güzgü və şəkil ona kömək edə bilməz; onun həqiqi zahirini yalnız başqa insanlar özlərinin məkana sığmazlığı və özgə olmaları sayəsində görüb başa düşə bilərlər.

Mədəniyyət sahəsində sığmazlıq dərk etməyin ən güclü alətidir. Yad mədəniyyət yalnız başqa mədəniyyətin gözündə özünü tam və daha dərinlən aşkar edir (lakin bütün təamlığı ilə deyil, çünki onları görə və daha artıq başa düşən başqa mədəniyyətlər də gəlir). Bir məna başqa, yad məna ilə rastlaşdıq təmasa girərək öz dərinliyini göstərir: onların arasında sanki dialoq yaranır, həmin mənalardan, həmin mədəniyyətlərin qapalılığını və birtərəfliliyini aradan qaldırır. Biz yad mədəniyyət qarşısında onun özü qaldırmadığı yeni suallar qoyuruq, yad mədəniyyətdə özümüzün suallarımıza cavab axtarıq, yad mədəniyyət isə bizə özünün yeni cəhətlərini göstərərək, yeni məna dərinliklərini açaraq cavab verir. Öz sualların olmasından (lakin, əlbəttə, ciddi və həqiqi sualların) heç bir özgədən və yaddan heç nəyi yaradıcı şəkildə anlamaq olmaz. İki mədəniyyətin bu cür dialoji görüşündə onlar ərimir və bir-birinə qarışmır, onlardan hər biri özünün təamlığını və açıq bütövlüyünü saxlayır, lakin onları qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirir.

Ədəbiyyatşünaslığımızın gələcək perspektivinə mənəm verdim qiymətə gəldikdə isə, belə hesab edirəm ki, bu perspektivlər yetərinə yaxındır, çünki bizim böyük imkanlarımız var. Lakin bizim təkcə elmi, araşdırmaçı cəsarətimiz çatışmır ki, bunsuz nə yüksəyə qalxmaq, nə də dərinə enmək mümkündür.